

Лідія Мамчур,

доктор педагогічних наук, професор

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

***Анотація.** У статті охарактеризовано основні категорії мовної комунікації (дискурс, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр), з'ясовано їх особливості та ознаки. Розглянуто різні інтерпретації розуміння означених категорій: дискурсу як складного комунікативного явища, що включає мовну, мовленнєву, соціокультурну, прагматично-діяльнісну обізнаність і вправність мовця; мовленнєвого (комунікативного) акта як мінімальної одиниці спілкування, цілеспрямованої мовленнєвої дії, що характеризується інтенціональністю, цілеспрямованістю, конвенціональністю; мовленнєвого жанру як стилістичного явища, типу висловлювання, комунікативного явища, що складається із певної кількості мовленнєвих актів учасників комунікації. Визначено позиції співвідношення між основними категоріями мовної комунікації. Доведено, що від розуміння їх сутності і природи залежить визначення підходів, принципів, форм і методів організації навчальної діяльності. З'ясовано роль означених одиниць в успішному спілкуванні; обґрунтовано можливість їх вивчення у курсі української мови.*

***Ключові слова:** мовна комунікація, дискурс, мовленнєвий акт, мовленнєвий жанр, мовна особистість, комунікативна взаємодія.*

***Аннотація.** В статье охарактеризованы основные категории языковой коммуникации (дискурс, речевой акт, речевой жанр), выяснено их особенности и признаки. Рассмотрены различные интерпретации понимания указанных категорий: дискурса как сложного коммуникативного явления, которое включает языковую, речевую, социокультурную, прагматично-деятельностную осведомленность и вправность говорящего; речевого (коммуникативного) акта как минимальной единицы общения, целенаправленной речевой действия, характеризующееся интенциональностью, целеустремленностью, конвенциональностью; речевого жанра как стилистического явления, типа высказывания, коммуникативного явления, состоящий из определенного количества речевых актов участников коммуникации. Определены позиции соотношения между основными категориями языковой коммуникации. Доказано, что от понимания их сущности и природы зависит определение подходов, принципов, форм и методов организации учебной деятельности. Выяснена роль указанных единиц в успешном общении; обоснована возможность их изучения в курсе украинского языка.*

***Ключевые слова:** языковая коммуникация, дискурс, речевой акт, речевой жанр, языковая личность, коммуникативное взаимодействие.*

***Abstract.** The article describes the main categories of linguistic communication (discourse, speech act, speech genre), their features and characteristics are explained. Different interpretations of the understanding of the*

specified categories are considered. Discourse as a complex communicative phenomenon, which includes linguistic, speech, socio-cultural, pragmatic and active awareness and skill of the speaker. Discourse is a complex communicative phenomenon that deals with communication as a speech process; a certain statement, which involves the speaker and the listener, and the intention to influence the second in a certain way. The linguistic act is a deliberate speech action, carried out in accordance with the norms of the literary language, the purpose and intentions of communication, the conditions and circumstances of the speech situation, the principles and rules of speech behavior adopted in society. Linguistic (communicative) act as a minimal unit of communication, purposeful speech action characterized by intentionality, purposefulness, conventionality. The linguistic genre is a thematic, compositional, and stylistically established types of messages - carriers of speech acts, united purpose of communication, the speaker's idea, taking into account the identity of the addressee, the context and the situation of communication. The linguistic genre is a stylistic phenomenon, a type of statement, a communicative phenomenon consisting of a certain number of speech acts of communication participants. The positions of the relation between the main categories of linguistic communication are determined. It is proved that understanding of their essence and nature depends on the definition of approaches, principles, forms and methods of organization of educational activities. The role of the indicated units in successful communication is revealed; the possibility of their studying in the course of the Ukrainian language is substantiated.

Key words: *linguistic communication, discourse, speech act, speech genre, linguistic personality, communicative interaction.*

Постановка проблеми. Формування комунікативної компетентності особистості закономірно має лінгвістичну основу, вагомим складником якої є теоретико-методичний аналіз головних засобів мовної комунікації. До основних категорій комунікації, її мовного складника – мовного коду лінгвісти (Ф. Бацевич, М. Кочерган, Дж. Остін, О. Селіванова, О. Семенов та ін.) відносять текст, дискурс, комунікативний акт, мовленнєвий жанр. Означені терміни використовують для позначення основних структурних одиниць реалізації думки в усному чи писемному мовленні.

Для найбільш повного відображення сутності мовного спілкування вчені, послуговуючись категоріями «дискурс», «мовленнєвий жанр» і «комунікативний акт», стверджують, що основні мовні одиниці комунікації перебувають в ієрархічній взаємодії. Узагальнюючи висновки мовознавців про природу, сутність і особливості означених структурних одиниць, визначаємо співвідношення між ними, користуючись такою схемою:

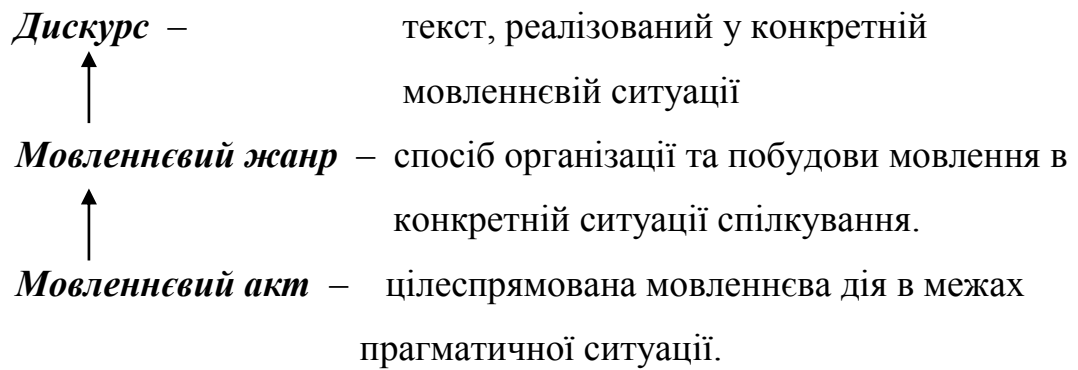

Схема 1. Співвідношення мовних одиниць в комунікації

З урахуванням сучасних досягнень теорії мовної комунікації необхідно зазначити, що текст є формальною одиницею мовлення, а функціональною одиницею вербального спілкування є дискурс, тобто текст – це частина дискурсу в умовах мовленнєвої комунікації.

Аналіз останніх досліджень. Проблема дискурсу, його змісту та структури є об'єктом наукових інтересів, обговорень та досліджень лінгвістів, психологів і лінгводидактів (Н.Арутюнова, Ф. Бацевич, Е. Бенвеніст, Ю. Горідько, Т. Дейк, В.Зегінцев, Л.Златів, М. Казанджиева, А. Кібрик, В. Красних, О. Кубрякова, К. Кусько, І.Кухарчук, І. Кучеренко, М. Макаров, Л. Мамчур, К. Сєдов, О. Селіванова, К. Серажим, А. Нікітіна, С. Омельчук, Ю. Романенко, В.Статівка, М.Пентилюк, Т.Симоненко та ін.). Ураховуючи значущість праць означених учених щодо поняття дискурсу, його функціонування, ролі в розвитку мовлення особистості потребує висвітлення у методиці навчання української мови.

Мета статті – охарактеризувати основні категорії мовної комунікації, їх особливості та ознаки; з'ясування позиції співвідношення між ними, оскільки від розуміння їх сутності і природи залежить визначення підходів до організації навчальної діяльності; визначити їх роль в успішному спілкуванні, обґрунтувати можливість їх вивчення у курсі української мови.

Виклад основного матеріалу. Найвищою структурною одиницею мовленнєвої комунікації вважається *дискурс* (від франц. *discourse* – розмова, < лат. *discursus* – розмірковування) – це складне поєднання мовного (вербального) і позамовного (невербального, паралінгвістичного), що має

варіанти наукових інтерпретацій. Лінгвістичні дослідження терміна «дискурс», започатковані американським лінгвістом Т. Харрісом, різноманітні, у них проглядаються спроби уточнення й розвинення традиційних понять мовлення, тексту та діалогу. Дискурс постає як щось «більш мовленнєве», ніж саме мовлення, і водночас більш формальне і тим самим «більш мовне», яке більшою мірою піддається вивченню за допомогою традиційних лінгвістичних методів.

У лінгвістичних дослідженнях існують різні інтерпретації розуміння дискурсу. Вперше наукове визначення дискурсу сформулював Е. Бенвеніст: «Дискурс – будь-яке висловлювання, що передбачає мовця і слухача й намір першого певним чином впливати на другого, мовлення, що привласнюється мовцем [4, с. 276]». За висновками сучасних учених, дискурс – це «мовлення, занурене в життя», «всякий акт використання мови». Справді, дискурс не можна розглядати поза комунікативною ситуацією, у якій він здійснюється. Дискурсивний текст містить «життєвий текст» у його діяльнісному сенсі на тлі тих подій, що в ньому розвиваються, або мовлення, розраховане на соціальний вплив.

За Ю.Сорокіним, дискурс – це вияв мови як соціально-психічної системи у вигляді емпіричного знака – тексту (тобто реалізація тексту в «живому мовленні») й водночас об'єкт досліджень, спрямованих на створення теорії застосування (використання) мови. Вчений справедливо вважає, що в реальному мовленнєвому спілкуванні носії мови використовують дискурси, а не тексти [8]. Дискурс – це живий текст, його звукова або графічна реалізація, що втілює думку мовця у конкретній ситуації спілкування. Навчати продукувати дискурси – значить формувати мовну особистість, здатну до взаємодії в життєвому спілкуванні.

Т. Дейк тлумачить дискурс як складне комунікативне явище, що включає, крім тексту, ще й позамовні, екстралінгвістичні фактори (намір і цілі комуніканта, знання про світ тощо), необхідні для розуміння тексту [5, с. 24]. Дискурс відображає складові комунікації, обставини, в яких і для яких

він створений, а саме: комунікативні наміри, взаємостосунки комунікантів, соціальні умови спілкування, жанрові та стилістичні особливості висловлювання тощо.

Сучасне розуміння дискурсу О.Сиротініна формулює так: дискурс – це зв'язний «живий» текст сукупно з прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками; текст, узятий в аспекті тих подій, які в ньому відображені; це мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмів їхньої свідомості; це замкнута цілісна комунікативна ситуація; це певний зразок мовленнєвої поведінки, що проходить в конкретній соціальній сфері [7]. Наведене визначення є найбільш вичерпним і береться нами за основу. Поділяючи цю точку зору, зазначимо, що вивчення дискурсу є необхідною умовою для формування комунікативної компетентності, оскільки включає й показує мовну, мовленнєву, соціокультурну та прагматично-діяльнісну обізнаність і вправність мовців.

З позиції функційної природи мови дискурс – це будь-яке використання мови у всіх її різновидах. Визначення дискурсу слід розглядати у взаємодії форми і функцій, тому дискурс – це усне або писемне висловлювання. Дослідження у галузі лінгвістики показують, що існує суттєва відмінність між текстом і дискурсом на основі таких критеріїв, як функційність – структурність, процес – продукт, динамічність – статичність, актуальність – віртуальність. Означені відмінності сприяють більш повному розумінню природи і специфіки тексту та дискурсу як видів комунікативної діяльності, зокрема для розмежування цих понять.

Сучасний лінгвіст Ф.Бацевич стверджує, що «дискурс – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, тривалий у часі процес, утілений у певній (іноді значній) кількості повідомлень; мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, друковану, паралінгвальну тощо), відбувається у межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування і являє собою складний

синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя», залежних від тематики спілкування. Дискурс має своїм результатом формування різноманітних текстів і мовленнєвих жанрів [3, с. 42]». Дискурс як складне поєднання мовного і позамовного є центральним у мовному існуванні людини, він відображає обставини, в яких існує. До таких обставин учений відносить комунікативні наміри автора; взаємостосунки автора і адресата; різноманітні значущі і випадкові умови; спільні ідеологічні ознаки, соціальний «клімат» епохи загалом і того конкретного середовища та конкретних особистостей, котрим прямо або опосередковано адресовано повідомлення; жанрові і стилістичні особливості повідомлення і тієї комунікативної ситуації, в яку воно включене; велика кількість асоціацій з попереднім досвідом, що потрапили у сферу цієї мовної дії.

Отже, *дискурс* – це складне комунікативне явище, що стосується спілкування як мовленнєвого процесу; певне висловлювання, що передбачає мовця та слухача й намір першого певним чином впливати на другого [6, с. 93-94]. У навчально-виховному процесі дискурс постає як текст, занурений у навчальну комунікативну ситуацію; як динамічний процес навчально-комунікативного спілкування на уроці і як його результат (текст).

Формування комунікативних умінь відбувається впродовж виконання комунікативно орієнтованих мовних і мовленнєвих вправ, що мають завдання створювати або відтворювати дискурс, проаналізувати дискурс як реалізований текст. Визначення і врахування обставин існування дискурсу дасть змогу краще підготуватися до власного висловлювання, більш ефективно і правильно підготувати власний текст для його реалізації.

У науковій літературі виявлено класифікації дискурсів на основі типології зв'язків між комунікатом і комунікантом, за спрямованістю на процес або результат спілкування; за емоційно-експресивністю; за мірою офіційності, серйозності, ієрархічності стосунків тощо. Ф.Бацевич, Е.Бенвеніст, Г.Грайс, Т.Дейк, Дж.Остін, О.Селіванова та ін. вчені одним із

важливих критеріїв у диференціації дискурсів називають комунікативний контакт між адресантом і адресатом. На нашу думку, вивчення такої класифікації було б доречним, адже це дало б змогу опанувати мову як засіб комунікації, що виявляється у дискурсивно-текстовій діяльності. Використавши здобутки дослідників, ми виділяємо типи дискурсів на основі каналів комунікації: усний, писемний (друкований, писаний, мальований), комбінований; зоровий, слуховий, комбінований; теледискурс, радіодискурс, відеодискурс, інтернетдискурс тощо. На основі міжособистісних стосунків дискурси поділяють на зовнішні (спілкування з людьми чи тваринами) та внутрішні (спілкування з внутрішнім «Я»).

Спілкування людей відбувається в межах комунікативних(мовленнєвих) актів, складовими якого є учасники комунікації (адресант і адресат) як носії соціальних ролей, психічних, психологічних рис, духовних, естетичних ідеалів, когнітивних особливостей. Усе частіше вчені висловлюють думку про те, що мінімальною одиницею спілкування є не речення і навіть не висловлювання, а певні види актів: констатація, запитання, наказ, опис, пояснення, вибачення, подяка, привітання тощо. Основи теорії мовленнєвих актів були закладені у 50-рр. ХХ ст. Дж. Остіном і розвивалися у дослідженнях Дж. Серля, Г. Грайса, Ф. Бацевича, А. Вежбицької, М.Кожиної, О. Селіванової, О.Яшенкової та ін., які наголошують на тому, що мовленнєвий акт включає реалізацію мовцем висловлювання в ситуації безпосереднього спілкування зі слухачем. Нині теорія мовленнєвих актів перебуває на стадії становлення й розвитку. З точки зору комунікативної лінгвістики мовленнєві акти є складовими спілкування, в яких зосереджені комунікативні наміри мовця.

Елементарною одиницею мовленнєвого спілкування в безпосередній комунікативній ситуації є мовленнєвий акт. *Мовленнєвий акт* – цілеспрямована мовленнєва дія, що здійснюється відповідно до норм літературної мови, мети і намірів спілкування, умов й обставин мовленнєвої ситуації, принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у

суспільстві. Це явище «перетворює мовне висловлювання в носія комунікативного смислу» і є елементарним складником спілкування, а послідовність мовленнєвих актів створює дискурс. Головна ідея теорії мовленнєвих актів полягає в тому, що вони, по суті, є втіленням у мовленні (висловленні) конкретної комунікативної мети мовця, який одночасно продукує висловлювання в ситуації спілкування і здійснює певну дію: інформує про щось, просить, обіцяє, заперечує тощо, «причому ці дії зумовлені інтенцією (наміром)». Мовленнєвий акт характеризується не тільки інтенціональністю (наявністю комунікативних намірів учасників спілкування, умисністю), але і цілеспрямованістю, конвенціональністю (загальноприйнятністю, елементами культури, освіти комунікантів тощо).

Поділяючи думку більшості вчених (Дж.Остін, Дж. Серль, Г.Почепцов, В.Карасик, О.Селіванова) вважаємо, що мовленнєвий акт складається з трьох основних частин:

- локуції, яка встановлює зв'язок повідомлення з об'єктивною дійсністю і виявляється у формуванні пропозиції повідомлення;
- іллокуції, що пов'язана із втіленням у повідомлення комунікативного наміру і мети адресанта;
- перлокуції, яка пов'язана з результатом впливу на комуніката.

Мовленнєві акти завжди співвіднесені з особою мовця, здійснюються за принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в конкретному суспільстві, їх послідовність утворює дискурс.

Знання природи мовленнєвого акту та основних його складових частин закладає основи розвитку комунікативних умінь, дає можливість створювати мовленнєві акти, створює можливості прогнозувати, реалізовувати і контролювати майбутні висловлювання, сприяє адекватній когнітивній обробці продукту комунікативної діяльності – тексту. Розуміння і належне тлумачення сутності мовленнєвого акту як одиниці дискурсу (тексту) уможлиблює створення оптимальної роботи в системі загальної освіти, зокрема під час компетентного мовця.

Спілкування як досить складне явище є не просто сукупністю мовленнєвих актів, адже вони взаємопов'язані, переходять один в один. У мовленнєвих актах наявні найтипівіші інтенції комунікантів, але відсутні почуття й емоції, що виявляються в межах міжособистісної комунікації. Мовленнєвий акт хоч і є складовою дискурсу, але від нього немає прямого переходу до дискурсу. Для створення і функціонування дискурсу, розуміння його природи і складових необхідна ще одна категорія, яка враховувала б якнайзагальніші інтенції учасників комунікації, так й інші складові і чинники комунікативної діяльності особистостей. Таку категорію сучасні лінгвісти (Е.Бенвеніст, В.Звегінцев,Т.Дейк, М.Макаров, Т.Ніколаєва, Дж. Остін, Дж. Сьорль) називають мовленнєвим жанром.

Поняття «мовленнєвий жанр» у сучасній лінгвістиці вчені пояснюють по-різному: як стилістичне явище, тип висловлювання, комунікативне явище і як вербальне оформлення. Мовленнєвий жанр (від фр. *genre* – рід, вид) – це «відносно стійкі тематичні, композиційні й стилістичні типи висловлювань [2, с. 255]»; тематично, композиційно і стилістично усталені типи повідомлень – носіїв мовленнєвих актів, об'єднаних метою спілкування, задумом мовця з урахуванням особистості адресата, контексту і ситуації спілкування. З точки зору лінгвістичної природи і сутності мовленнєвого жанру в сучасній мовознавчій літературі виокремлюють різні його трактування, які покажемо схематично (Див. схему 2):

МОВЛЕННЄВИЙ ЖАНР

Схема 2. Мовленнєвий жанр як наукове поняття

Засновник сучасної теорії мовленнєвих жанрів М. Бахтін стверджував, що людське мовлення в типових ситуаціях втілюється в певні готові форми мовленнєвих жанрів, які «дані нам, як рідна мова» і є певною мірою «безособистісні» [2]. Мовленнєві жанри організовують наше мовлення і спілкування між людьми практично так, як його організовують граматичні форми. Вони мають певні характерні ознаки (комунікативну мету, концепцію адресата й адресанта, обсяг тощо).

Мовленнєвий жанр у комунікативній лінгвістиці розглядається вченими як складник дискурсу, його найважливіша категорія, що об'єднує інтенції (лат. *intentio* – устремління, бажання) учасників спілкування в дискурсі, тематику їхніх розмов, особливості організації одиниць мовного коду. Мовленнєвий жанр пов'язаний з певними комунікативними ситуаціями і створений мовцями для передачі комунікативного смислу.

Мовленнєвий жанр як одна з найважливіших категорій комунікативної лінгвістики постає поряд з текстом, дискурсом, мовленнєвим актом, повідомленням. Ф. Бацевич справедливо стверджує, що мовленнєвий жанр – це «мовленнєве ціле, складний синтез повідомлень (мовленнєвих актів), об'єднаних комунікативною тематикою адресанта, моделлю адресанта і адресата, комунікативною метою, комунікативним смислом, специфічною жанровою тональністю, «закільцьоване» попередніми і наступними мовленнєвими жанрами [3, с. 54]». Мовленнєвий жанр складається із певної

кількості мовленнєвих актів учасників комунікації, в яких проявляються комунікативні наміри адресата й адресанта. На основі групи мовленнєвих жанрів формується функційний стиль мовлення.

З урахуванням означених наукових поглядів виділимо типи мовленнєвих жанрів, на яких необхідно акцентувати увагу під час формування комунікативної компетентності особистості: первинний (безпосереднє мовленнєве спілкування) і вторинний (тематичне й навчально організоване спілкування); усний (тип первинного МЖ) і писемний (із використанням писемного семіотичного мовного коду); простий (первинний МЖ – привітання, питання-відповідь, прохання тощо) і складний (включає декілька первинних МЖ); фатичний (підтримка спілкування), імперативний (спонукання до певної дії адресата), інформативний (повідомлення певної інформації), комплексний (складається із декількох типів МЖ).

У мовленнєвому жанрі втілюються людські, життєві, соціокультурні, психологічні, часові обставини спілкування. Доречність ознайомлення з поняттям «мовленнєвий жанр» не викликає сумнівів, адже він є ніби проміжною ланкою між дискурсом (реалізованим текстом) та мовленнєвими актами мовця (сукупностями прийомів ведення мовленнєвих дій). Оволодіння системою мовленнєвих жанрів як типових способів побудови мовного коду сприяє формуванню і розвитку комунікативних умінь та комунікативної компетентності особистості. У процесі вивчення української мови необхідно формувати знання про сутність мовленнєвого жанру, його типи, і розвивати вміння створювати мовленнєві жанри, оскільки вони є проявом комунікативної учнівської взаємодії, що об'єднує найзагальніші комунікативні наміри учасників навчального спілкування, всі складові і чинники мовленнєвої діяльності особистостей, необхідні для розвитку комунікативних умінь і навичок. У сучасній українській літературній мові досить багато жанрових різновидів, тому вважаємо, що в процесі розвитку комунікативної компетентності учень має оволодіти насамперед тими

мовленнєвими жанрами, які мають високу фактичну частотність уживання в життєвому спілкуванні.

Висновки. Отже, розгляд комунікативно орієнтованої лінгвістичної термінології, безперечно, потребує перегляду змісту й методики навчання української мови. Поняття «дискурс», «мовленнєвий акт» та «мовленнєвий жанр» становлять лінгвістичне підґрунтя для засвоєння, формування і розвитку комунікативної компетентності особистості, закладають основи формування мовленнєвої, ілюквативної, соціокультурної та стратегічної компетентностей, взаємопов'язаних із мовною, передбачають вироблення вмінь і навичок добирати доречні й ефективні засоби мови для реалізації своїх комунікативних намірів.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Арутюнова // . – М., 1998. – 896 с.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Михаил Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Флорій Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
4. Бенвенист Е. Общая лингвистика / Емиль Бенвенист. – Москва, 1974. – 448 с.
5. Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. [сб. работ]. – М. Прогресс, 1989. – 310 с.
6. Мамчур Л. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи: монографія / Лідія Мамчур. – Умань : Видавець «Сочінський», 2012. – 449 с.
7. Сиротинина О. Б. Некоторые размышления по поводу терминов «речевой жанр» и «риторический жанр» // Жанры речи. – Саратов, 1999. – Вып. 2. – 237 с.
8. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста / Юрий Сорокин. – М., 1985. – 217 с.